

UDK:327.82(560+584.4)(091)

Zumrad RAHMONQULOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti professori
E-mail: zumradrahmankulova@gmail.com

Tarix fanlari doktori, professor R.Xoliqova tahriri ostida

ЗАРУБЕЖНЫЕ ПУТЕШЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СРЕДНЕАЗИАТСКИМИ ХАНСТВАМИ И ОСМАНСКИМ ГОСУДАРСТВАМ

Аннотация

В данной статье освещаются общественно-политические, экономические и культурные связи среднеазиатских ханств и Османского государства в зарубежных путевых книгах.

Ключевые слова: исторический источник, травелог, травелог, Сейди Али Раис, «Миратуль Мамолик», Мехмед Амин Эфанди, «Путешествие из Стамбула в Среднюю Азию», Херман Вамбери.

FOREIGN TRAVELING NOTES AS A SOURCE ON THE HISTORY OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE CENTRAL ASIAN KHANATES AND THE OTTOMANS

Annotation

This article highlights the socio-political, economic and cultural connections of the Central Asian khanates and the Ottoman state in foreign travel books.

Key words: historical source, travelogue, travelogue, Seydi Ali Rais, "Mir'atul Mamolik", Mehmed Amin Efandi, "Travel from Istanbul to Central Asia", Herman Vambery.

XORIJIIY SAYOHATNOMALAR O'RTA OSIYO XONLIKLARI VA USMONIYLAR DAVLATI O'RTASIDAGI DIPLOMATIK MUNOSABATLAR TARIXIGA OID MANBA SIFATIDA

Аннотация

Mazkur maqola xorijiy sayohatnomalarda O'rta Osiyo xonliklari va Usmoniylar davlati o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy munosabatlarga oid ma'lumotlar yoritib berilgan.

Kalitli so'zlar: tarixiy manba, sayohatnoma, safarnoma, Seydi Ali Rais, «Mir'otul mamolik», Mehmed Amin Afandi, «Istanbuldan O'rta Osiyoga sayohat», Xerman Vamberi.

Kirish. Tarixiy manbalar o'tmishni o'rganish va anglashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular insonlarga tarixiy davrlar haqida qimmatli tushunchalar beradi. Manbalarning turlari juda ko'p bo'lib, ularni turkumlashirish borasida tarixchilar o'rtasida turli bahs munozaralar mavjud. Tarixiy manbalar o'tmishga nazar tashlashga imkonini beruvchi vositalar bo'lib, ular o'tmishdagi jamiyatlarining hayoti, turmush tarzi va e'tiqodlariga oid tarixiy jarayonlarni aniqlashga imkon beradi.

Tarixiy manbalar inson tomonidan bunyod etilgan voqea hodisalarni o'zida aks ettiruvchi va kishilik jamiyati tarixini o'rganishga imkon beruvchi zamonamizgacha saqlanib qolgan moddiy va yozma yodgorliklar hisoblanadi. Tarixiy manbalar o'tmishdan qolgan va insoniyat o'tmishining turli davrlarini o'zida namoyon qilgan moddiy va ma'naviy manbalar, yodgorliklardir. Tarixiy manbalarning eng muhim turlaridan biri yozma manba hisoblanadi. Ularni tarixiy jarayonlarni aks ettiruvchi obyektlarning majmui deb ham atash mumkin.

Yozuv vujudga kelmagan ibtidoiy jamoa davrida insoniyat tarixiga oid faqatgina moddiy manbalar saqlanib qolgan. Tarixiy va boshqa ilmiy tadqiqotlarda moddiy manbalardan qadimgi va qisman o'rta asrlar va yangi davr tarixini yoritishda foydalaniladi. Xo'jaliklarning shakllanishi, savdo-sotiq munosabatlarining paydo bo'lishi, fan, texnikaning rivojlanishi, jamiyatning sivilizatsiya davri tarixini tadqiq etishda birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan yozma manbalardan foydalaniladi. Bugungi kungacha saqlanib qolgan yozma manbalar tosh, sopol, qayin po'stlog'i, pergament va qog'ozga yozilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yozma manbalar insoniyatning ijtimoiy faoliyati natijasida yaratilgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hodisalarni o'zida aks ettiradi. Yozma manbalar masalasi xususida fikr yuritganda bevosita ilmiy adabiyotlarda berilgan qarashlar va ta'riflarning ba'zilarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bizgacha davlatlar o'rtasidagi karvon yo'llari orqali olib borilgan iqtisodiy aloqalar haqida ko'pgina qimmatli manbalar sayohatnomalar saqlanib qolingani. Abdurazzok Samarqandiyning «Matlais sadayn va majmaul baxrayn», Seydi Ali Raisning «Mir'otul mamolik» (Mamlakatlar ko'zgusi) asarlari shular jumlasidandir. Bu asarlarda Usmoniylar, Hindiston, O'rta Osiyo va Erondagi siyosiy vaziyat, diplomatik aloqalar, savdo va iqtisodiy munosabatlar haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur maqolada tarixiylik, narrativ, qiyosiy tahlil uslublari foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'rta Osiyo xonliklari va Usmoniylar davlatlari o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar tarixiga oid ma'lumotlar bir qator memuar xarakterga ega asarlar-esdaliklar, sayohatnomalar, ilmiy tadqiqotlar orqali bizgacha yetib kelgan. Shulardan biri Seydi Ali Raisning «Mir'otul mamolik» (Mamlakatlar ko'zgusi) va Mehmed Amin Afandining «Istanbuldan O'rta Osiyoga sayohat» asarlaridir. Mazkur asarlarda mualliflar Buyuk Ipak yo'lida katta ahamiyatga ega bo'lgan Samarqand, Xiva shaharlari haqida qimmatli ma'lumotlarni berib o'tadi.

Seydi Ali Rais XVI asrda yashab ijod etgan turk muallifidir. U O'rta Osiyoga «Kotibi Rumi» nomi bilan tilgan. Seydi Ali Rais geografiyaga oid «Muhit» asarining

ham muallifidir. Shuningdek, u Ali Qushchining asarlarini ham turk tiliga tarjima qilgan.

Seydi Ali Rais Usmoniylar davlati harbiy dengiz flotining asoschisi, nazariyachisi va mashhur turk admiralidir. U 1548 yilda Usmoniylar sultoni Qonuniy Sulton Sulaymon (1520-1566) ning Eronga qilgan harbiy yurishlarida 1552 yilda Kipr janglarida ham qatnashadi. Seydi Ali Rais shu janglarda ko'rsatgan katta harbiy mahorati tufayli Qonuniy Sulton Sulaymonning cheksiz hurmatiga sazovar bo'lib, keyinchalik Xalab sultoni qilib ham tayinlanadi [1]

Seydi Ali Rais Misr komandiri qilib tayinlanib, Portugaliyaning Suvaysh kanalidagi flotiga qarshi kurashish uchun yuboriladi. Ammo jangda turk floti mag'lub bo'lib, qolgan kemalari bilan Shimoliy Hindistonga boradi. Seydi Ali Rais Hindistonda bo'lib, Zahiriddin Muhammad Boburning o'g'li Humoyun Mirzo bilan uchrashgan [2]. Seydi Ali Rais Sind, Panjob, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Xuroson, Ozarbayjon va Eron orqali yo'l bosib, mashaqqatlar bilan to'rt yildan so'ng, 1556 yilda vataniga yetib keladi va «Mir'otul mamolik» asarini yozadi.

Seydi Ali Rais asarining «Turon zaminda, ya'ni Movaraunnahrda yuz bergan voqealar bayoni» bo'limida 1555 yilda Chog'aniyonga, Sangardak tog'idan oshib Shahrisabzga so'ngra esa Samarqandga kelganligi haqida yozadi. Muallif Sangardak tog'ida yomg'ir yoqqandek suv tomchilari to'xtovsiz tomib turishi va u katta soyni hosil qilishini ta'kidlab o'tadi.

U Navro'z Ahmadxon (Baroqxon) bilan ham uchrashadi va sovg'alarini topshiradi. Navro'z Ahmadxon esa unga ot sovg'a qiladi. Navro'z Ahmadxon Seydi Ali Raisga Usmoniylar sultoni Qonuniy Sulton Sulaymon bir qancha o'qchilar va qa'la to'plari yuborganligi haqida aytib o'tadi. Seydi Ali Rais mamlakatdagi siyosiy vaziyat Abdulatifxonning vafoti, Buxoro taxtini egallash uchun olib borilgan kurashlar, Navro'z Ahmadxon Samarqand, Shahrisabz, Buxoroni egallagani va Shahrisabzda bo'lib o'tgan jangda turk askarlarining bir-necha boshliqlari halok bo'lganligi haqida ham to'xtalib o'tadi. Navro'z Ahmadxon Samarqandga qaytib kelgach, turk askarlarining bir qismi Ahmad Chovush bilan Rumga qaytib ketadi. Qolgan bir qancha yanichar (turk askarlari) lar Buxoroda, Navro'z Ahmadxon yonida esa yuz ellikka yaqni qolgan. Dastlab, Navro'z Ahmadxon huzurida uch yuzta turk askari bo'lgan [3].

1551 yillarda Qonuniy Sulton Sulaymon Abdulatifxonga Ahmad Chovush orqali ma'lum bir miqdordagi o'qchi va otliq askar yuborgan edi [4]. Ular yetib kelganida mamlakatni Navro'z Ahmadxon boshqarmoqda edi. Navro'z Ahmadxon hokimiyatni qo'lga kiritgach Qonuniy Sulton Sulaymonga Abdulatifxon (1540-1551) ning vafot etganligini va Istanbuldan 300 ta o'qchi, to'pchi va otliq askarlarning yetib kelganligini ma'lum qilib elchi yuboradi.

Navro'z Ahmadxon Seydi Ali Raisga ketishiga ruxsat beradi va u bilan birga Ahmad Yassaviy avlodidan bo'lgan Sadri Olam Shayxni elchi qilib jo'natadi. Navro'z Ahmadxon keyinroq 1556 yilda elchisi Qutlug' Po'lat orqali jo'natgan maktubida Buxoroni egallagani haqida yozadi va Safaviylarga qarshi yurish uchun yordam so'raydi [5]. Lekin Usmoniylar davlati Safaviylar bilan 1551 yilda Amasiya shartnomasini imzolagani uchun yordam qila olmasligini bildiradi. Usmoniylar sultoni agarda Safaviylar O'rta Osiyoga hujum qilgudek bo'lsa bunga ham qarshi ekanligini ma'lum qiladi. Eron-Usmoniylar munosabatlari shoh Taxmasp (1525-1576) ning vafotiga qadar do'stona davom etadi. Seydi Ali Rais Samarqandda qur'oni-karimning eski nusxasini ko'rganligini yozadi. U Samarqandda Abu Mansur Motrudiy, Shohi Zinda, Xoja Ahror qabrlarini ziyorat qiladi. Karmanaga, Zarafshon daryosidan o'tib G'ijduvonga keladi va Abduxoliq

G'ijduvoniylar qabrini ham ziyorat qilib Buxoro shahriga keladi. Buxoroda o'n besh kun bo'lib Bahovuddin Naqshbandiy, Chorbakr, Sayid Mirkulol, Ismoil Somoniy, Hazrati Ayyub, Xorazmda esa Pahlavon Mahmud, Najmiddin Kubro, Zamahshariy qabrlarini ziyorat qiladi.

O'rta Osiyo xonliklari va Usmoniylar davlati o'rtasidagi munosabatlar Mahmud Amin Afandining «Istanbuldan O'rta Osiyoga sayohat» asarida ham berib o'tilgan. Manba 1878 yilda Istanbulda nashr qilingan. Ikkinchi marta Riza Akdemir tomonidan Anqarada 1986 yilda nashr qilingan. Mahmud Amin Afandi asli kelib chiqishi O'rta Osiyolik bo'lib, asl vataniga sayohat qilish uchun hijriy 1295 (milodiy 1878) yilda Istanbuldan yo'lga chiqadi. Qora dengiz orqali kelgan sayyoh dastlab Kavkazga so'ngra O'rta Osiyoga keladi. Muallifning asaridagi ma'lumotlardan, uning Yevropaning ko'pgina davlatlarida ham bo'lganligini bilishimiz mumkin. Muallif Xiva xonligiga sayyohatlari davomida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldiradi.

Muallif Xorazmni tarixga go'zalligi va boyligi bilan tanilgan shahar deb ta'riflaydi. Sayyoh Ko'hna Urganchning yuksak va mashhur minoralari va avliyoy qabrlarini ko'rish bilan yangi kunini boshlaganligi yozadi. «Ko'hna Urganchga kelarkan yo'lda yo'lovchilardan biri menga otini berdi. Men 25 kundir yo'lda edim. Mening ahvolimni ko'rib rahmi keldi. Bu holatda men boy va hashamatli Xorazmda Sulton Mahmud Jaloliddin Xorazmshoh davrida yurganday his qildim» [6].

Mehmed Amin Afandi Xiva gilamlarining dunyoning har yerida go'zal sa'nat namunasi sifatida o'zini namoyon qiladi deb yozadi. XIX asrda Buxoro va Xivada tayyorlangan yo'l-yo'l oltin va kumush naqshli parcha, atlas, adraslar va ulardan tayyorlangan buyumlar, korako'l teri, gilamlarni Eron, Turkiya, Xitoy bozorlarida uchratish mumkin edi [7]. Muallif Xivadan keyingi eng katta, aholi gavjum, savdo-sotiq shahari Yangi Urganchdir ekanligini ta'kidlaydi. Hatto savdo-sotiqning rivojlanishi jihatidan Xivadan oldinda ekanligi, Orenburg va Buxoro shaharlaridan tinmay savdo karvonlari qatnab turishi haqida ma'lumotlar beradi. Har bir tujjor o'zining maxsus muhrlariga ega bo'lgan. Bu davrda Urganch tujjorlarining Orenburg va Moskva kabi mashhur shaharlarda, Eron Hindiston davlatlarida ham savdo sheriklari bo'lgan.

O'rta Osiyoning Eron bidan aloqalari Marv va Mashhad yoki Kaspiy dengizi bo'ylab o'tadigan Xiva-Mashhad yo'li bilan olib borilgan. Mashhad-Marv yo'lining xavfli bo'lganligi bois O'rta Osiyolik xojilar Makkaga borishda Orenburg-Astraxon-Turkiya orqali uzoq, biroq xavfsiz yo'lini afzal ko'rganlar. Astraxon qadimdan Xivaning tashqi iqtisodiy aloqarida qulay savdo markazi bo'lgan. Astraxonga cho'ldan o'tib Xivaga, u yerdan Manqishloqqa kelib, Kaspiyga qatnaydigan kemalarda borilar edi [8].

Yangi Urganchda uylar juda katta-katta qilib qurilgan. Har bir uyda do'kon va omborlar bor. Shuningdek, har bir uyda o'z tegirmonlari bor. Uni ot yoki eshak bilan vaqti-vaqti bilan yurgazib turishadi. Sayyoh Ko'hna Urganchdagi xonadonlarning birida mehmon bo'ladi. Bu haqida u «bu odamlar shu darajada qo'li ochiq odamlar ediki, ularning mehmonlarga ko'rsatadigan izzat va ikromni dunyoning hech bir yerida, hech bir xalq ko'rsata olmaydi» [9] deb yozadi. Uning sharafiga qo'y so'yilganligini, eng yaxshi qovunlarni tanlab dasturxoniga qo'rganligini, Xivada nafaqat qahvani, balki uning nomini ham bilmasligini, Hindistondan keltirilgan choy ichilishini ta'kidlab o'tadi. Bu davrda Hindistondan O'rta Osiyoga Palampur ko'k choyi, Bombay va Kalkutta qora choylari olib kelingan[10]. Xivada bu davrda bug'doy, javdar, kunjut juda ko'p ekilgan. Xalq asosan kunjut yog'ini ishlatgan. Ipak qurtining asosiy ozuqasi bo'lgan tut daraxti ham ko'p ekilgan. Xiva tarvuzi, sovuni sharq mamlakatlarida juda mashhur bo'lgan. Xiva tarvuzining bittasi Bog'dod bozorlarida 700 dirhamga sotilgan [11].

Mehmed Amin Afandi Xivada otlarga katta ahamiyat berilganligini, "Kitne Togas" laqabli bahosi yuz tilla[12] (ikki yuz ellik lira) bo'lgan otni ko'rganligini, otlarning shu qadar qimmat ekanligini ko'rib hayratlanganligi yozadi. Istanbulda bu davrda eng qimmatli otlar o'n besh, yigirma liraga sotilgan. Xivada qozoq, yabu oti deb nom olgan zotli otlar Istanbul otlariga o'xshamasligi, kichkina bo'lsa ham chidamli, chopqirligi haqida yozadi.

Mehmed Amin Afandi Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (1865-1910) bilan ham uchrashadi. U Xiva xoni haqida «Uzun bo'lyi, sog'lom, gavdali, kelishgan, viqorli ko'rinadi. Ilm sohiblariga ko'rsatgan hurmatiga qusur yo'q, qo'li ochiq bir podshohdir» deb yozadi. Muhammad Rahimxon II va Mehmed Amin Afandilar dunyodagi siyosiy vaziyat, texnika sohasiga oid ixtirolar haqida suhbatlashadi. Muallifning ta'kidlashicha, Xivada o'sha davrda o'n oltita masjid va ikkita madrasa bo'lgan[13]. Uylar g'ishtdan Bag'dodiy uslubda qurilgan, uning eshiklari va devorlari nafis uyma naqshlar bilan bezatilgan.

Mehmed Amin Afandi asarining so'ngida Xivadan tashqari Toshkent, Qo'qon va Qashg'arga ham borganligini, Afg'oniston orqali Hindistonga o'tganligini so'ngra Istanbulga qaytganligini yozadi. Muallif bu sayohatlari tafsilotlari haqida keyingi kitoblarda batafsil ma'lumotlar berib o'tishini ta'kidlaydi.

A.Vamberining "Puteshestviye po Sredney Azii" asari ham mavzuga doir muhim manbalardan biridir. Muallif

Xivada mahalliy xalk vakili bo'lgan Ismoil Xo'ja bilan ko'rishgani haqida yozadi. Ismoil Xo'ja Istanbulda 5 yil yashaganligi, uning Istanbulda tabib, sehrigar va xattot bo'lib ishlaganligi haqida yozadi. Ismoil Xo'ja Xivada juda mashhur shaxs bo'lgan. U Istanbuldan olib kelgan maxsus asbob yordamida mevalardan yog' tayyorlagan. Hatto u Xiva xonini ham podagradan davolashga harakat qilgan.

A.Vamberiga Buxoro amirligiga Rashid posho tomonidan yuborilgan bir harbiy o'qituvchi amir tomonidan qatl qilinganini bir xivalik hikoya qilib bergan. Buxoroda bozorlarida ikki xil rangdan to'qilgan alacha, turli ipak matolari, adras, yupqa ro'mollar va teri buyumlari mashhur bo'lgan. "Qirg'iz, qipchoq, qalmaq va tatarlar bu bozorlardan qiyim kechaklar sotib olish uchun kelardi. Buxoro ular uchun Parij yoki London edi". Bu davrda Buxoro amirligida xorijdan kelgan sayyohlarga ehtiyotkorlik bilan muomila qilingan. Ularning josus emasligi sinchkovlik bilan tekshirilgan. A.Vamberiga ham ularning ishonchini qozonish uchun ko'plab diniy amallar mavzusidagi savollariga javob berganligini ta'kidlagan[14].

Seydi Ali Raisning «Mir'otul mamolik» va Mehmed Amin Afandining «Istanbuldan O'rta Osiyoga sayohat», A.Vamberining "Puteshestviye po Sredney Azii" asarlari XVI-XIX asrlardagi O'rta Osiyo tarixiga oid siyosiy, iqtisodiy, elchilik aloqalari, geografik, etnografik ma'lumotlarni beruvchi muhim manbadir.

ADABIYOTLAR

1. Азимжоновна С. Сейди Али Раис ва унинг «Миръотул мамолик» асари ҳақида. –Т.: Фан. 1963. 8 б.
2. Абдуллаев Ф. Маърифат фидойиси. Шарқшунослик. 1999.№9. 185 б.
3. Азимжоновна С. Сейди Али Раис ва унинг «Миръотул мамолик» асари ҳақида. –Т.: Фан. 1963. 34 б: Suavi Ali. Hive hanligi ve Turkistanda Rus yayilmasi. Hazirlayan M.Abdusalik Cay. s.29.
4. Budak. M. Osmanli – Ozbek iliskilerinin baslanisi // Avrasya etyudlari. 1995. №4. s.82.
5. Kilic.R. Osmanli-Ozbek iliskileri (1530-1555). Turk Kulturu. sayi 437. 1999. XXXVII. 530 s.
6. Mehmet Emin Efendi. Istanbuldan Orta Asyaya seyahat. -Ankara. 1986. 113 s.
7. Валиева Д.Среднеазиатско-иранские отношения в первом половине XIX века. Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран Востока. –Т., 1963. с. 51
8. Валиева Д. XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро ва Хиванинг ташқи иқтисодий алоқарига доир (Архив хужжатлари асосида) // Шарқшунослик. 1997. №8. 165-166 б.
9. Mehmet Emin Efendi. Istanbuldan Orta Asyaya seyahat. -Ankara. 1986. 123 s.
10. Байкова Н.Б. Из истории караванной торговли между Средней Азией и Северной Индией в XIX в. Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран Востока. –Т., 1963. с. 191
11. Suavi Ali. Hive hanligi ve Turkistanda Rus yayilmasi. Hazirlayan M.Abdusalik Cay. s.91-92.
12. 1873 йилгача катта тилла -3 рубль 60 тийин, кичик тилла - 1 рубль 80 тийинга тенг бўлган.
13. Mehmet Emin Efendi. Istanbuldan Orta Asyaya seyahat. -Ankara. 1986. 121 s.
14. Rakhmankulova, Z. "The National library of Uzbekistan as a digital humanities Center In Uzbekistan." *The American Journal of Social Science and Education Innovations* 2.10 (2020): 25-33.